

Piotr Niczyporuk

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0002-2240-0959

p.niczyporuk@uwb.edu.pl

Sankcje karne zastosowane wobec niewolnika zajmującego się działalnością bankierską

STRESZCZENIE

Gaius Swetoniusz w *Vitae Galbae* w ramach swoich *Vita divi Augusti* opisał przypadek osoby zajmującej się działalnością bankierską (*nummularius*) oraz sankcję penalną zastosowaną wobec niej przez późniejszego cesarza Galbę. Namiestnik prowincji Hiszpania Tarrakońska rozkazał obciąć ręce bankierowi nieuczciwie zmieniającemu pieniądze. By pokazać jeszcze większą surowość nakazanej kary, zarządził przybicie obciętych rąk do stołu, na którym ów bankier dokonywał nieuczciwych działań. Niewątpliwie ukarany przez Galbę *nummularius* prowadził operacje w ramach *mensa nummularia*. Właściciele kantorów do wykonania operacji menniczo-probierczych posługiwali się wykwalifikowanymi osobami rekrutującymi się z niższych warstw społecznych, głównie niewolników. Profesjonalne badanie jakości monety wymagało wielu czynności specjalistycznych. Skazany brał udział w czynnościach bankierskich jako pomoc techniczna. Operacje menniczo-probiercze kończyły się opieczętowaniem sakiewki przy pomocy *tesserae nummulariae*. Takich specjalistycznych działań nie wykonywali obywatele rzymscy. Zawartość *tesserae nummulariae* może wskazywać na to, że czynności probierczych dokonywali niewolnicy. *Servi* posiadali faktyczną wiedzę o zawartości kontrolowanych sakiewek, a proces kontroli mógł być okazją do nadużyć czy wręcz czynów karalnych. Niewolnik poniósłby więc zasłużoną i adekwatną karę w postaci odrabiania rąk i ich przybicia do stołu, przy którym nieuczciwie dokonywał czynności menniczo-probierczych.

Słowa kluczowe: Galba; bankier, *nummularius*; *lex*; niewolnik; sankcja mutylacyjna; *mutilatio*; *mensa nummularia*; zmieniać pieniądze; badanie jakości monety; operacje menniczo-probiercze; wartość monety

Od III w. p.n.e. nastąpił rozwój społeczno-gospodarczy pozostający w związku z licznymi rzymskimi podbojami w basenie Morza Śródziemnego¹. Wraz z rozkwitem handlu, transportu czy rzemiosła wzrosła aktywność bankowo-finansowa. Ukształtowały się wówczas nowe warstwy społeczne, w szczególności nowa arystokracja (*nobilitas*) oraz bogaci przedsiębiorcy, kupcy czy bankierzy².

Gaius Swetoniusz Trankwillus w *Vita divi Augusti* opisał przypadek osoby zajmującej się działalnością bankierską (*nummularius*) oraz sankcję penalną zastosowaną wobec niej

¹ G. Alföldi, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, Poznań 1998, s. 62.

² R.H. Chico, *Función y origen de los 'Argentarii'*, "Anuario de Estudios Sociales y Jurídicos" 1977, no. 6, s. 105 i n.; J. Andreau, *Financiers de l'aristocratie à la fin de la République romaine*, [w:] *Le dernier siècle de la République romaine et l'époque augustéenne*, Strasbourg 1978, s. 47–62; idem, *La vie financière dans le monde romain. Les métiers des maniers d'argent (IV e siècle au J.C. – III e siècle ap. J.C.)*, Roma 1987, s. 5 i n.; idem, *Les comtes bancaires en nature*, « Index » 1987, n° 15, s. 413 i n.; G. Maselli, 'Argentaria'. *Banche e banchieri nella Roma repubblicana. Organizzazione prosopografia terminologia*, Bari 1986, passim; A. Bürge, *Fiktion und Wirklichkeit: Soziale und rechtliche Strukturen des römischen Bankwesens*, „ZSS“ 1987, Nr. 104, s. 463 i n.; M.A. Peñalver Rodríguez, *La banca en Roma*, [w:] *Estudios en Homenaje al Profesor Juan Iglesias*, eds. J. Roset Esteve, J. Iglesias Santos, vol. 3, Madrid 1988, s. 1531 i n.; A. Petrucci, 'Mensam exercere'. *Studi sull'impresa finanziaria romana (II sec. a. C. – età del III sec. d.C.)*, Napoli 1991, s. 6 i n.; idem, *Qualche riflessione sulla possibile configurazione di un 'diritto bancario' romano nell'età commerciale (età del III secolo a.C. – età del III secolo d.C.)*, "Studi Senesi" 2005, n° 15, s. 71–85; P. Niczyporuk, A. Talecka, *Rzymska antyczna bankowość wspólnym dziedzictwem Europy*, [w:] *Pieniądz – symbol – władza – wojna – wspólne dziedzictwo Europy. Białoruś – Estonia – Litwa – Łotwa – Polska – Rosja – Rumunia – Słowacja – Ukraina. Studia i materiały*, red. K. Filipow, Augustów–Warszawa 2010, s. 28 i n.; P. Niczyporuk, *Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie*, Białystok 2013, s. 14.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

przez późniejszego cesarza Galbę³. Celem niniejszego opracowania jest nowe spojrzenie na poniżej zacytowany fragment *Vitae Galbae* i próba wskazania kilku argumentów przemawiających za uznaniem, że opis historyka i kara odnosiły się do niewolnika.

Suet., *Vita Galbae* 9. *Per octo annos varie et inaequaliter provinciam rexit, primo acer et vehemens et in coercendis quidem delictis vel immodicus. Nam et nummulario non ex fide versanti pecunias manus amputavit mensaeque eius adfixit, et tutorem, quod pupillum, cui substitutus heres erat, veneno necasset, cruce adfecit; implorantique leges et civem Romanum se testificantem, quasi solacio et honore aliquo poenam levaturus, mutari multoque praeter ceteras altiore et dealbatam statui crucem iussit. Paulatim in desidia segnitieque conversus est, ne quid materiae praeberet Neroni, et ut dicere solebat, quod nemo rationem otii sui reddere cogetur*⁴.

Historyk przekazał relację z zarządu prowincją Hiszpania Tarrakońska przez późniejszego cesarza Galbę w okresie od 60 do 68 r. n.e. Swetoniusz zwrócił uwagę na negatywne cechy charakteru namiestnika prowincji (*praeses provinciae*), a mianowicie zmienność i kapryśność, które zaowocowały dość kontrowersyjnymi karami wydanymi przez przyszłego imperatora. Galba rozkazał obciąć ręce bankierowi (*nummularius*) nieuczciwie zmieniającemu pieniądze. By pokazać jeszcze większą surowość nakazanej kary, zarządził przybicie obciętych rąk do stołu, na którym ów bankier dokonywał nieuczciwych operacji.

Wypowiedź Swetoniusza na temat osoby zajmującej się działalnością bankierską może budzić pewne wątpliwości interpretacyjne. Niewątpliwie ukarany przez Galbę *nummularius* prowadził operacje w ramach *mensae nummulariae*. Fragmentaryczność przekazu nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, czy pełnił on funkcję *institutor*, *exercitor* czy może był tylko osobą faktycznie dokonującą operacji finansowych.

W przedstawionym przez Swetoniusza stanie faktycznym mamy dwa przypadki skazania i wykonania kary. Są to sankcja mutilacyjna (*mutilatio*) zastosowana wobec *nummularii* oraz ukrzyżowanie⁵. W tym drugim przypadku mamy do czynienia z obywatelem rzymskim, co może sugerować, iż kara obciążenia (odrąbania) rąk dotykała osobę o niższym statusie społecznym czy nawet niewolnika. Prawdopodobnie również ów *civis Romanus* nie należał

³ Por. P. Niczyporuk, *Kilka uwag o karze mutylacyjnej wykonanej wobec rzymskiego bankiera (na marginesie Vita Galbae 9)*, „Zeszyty Prawnicze” 2019, nr 19.1, s. 103–115.

⁴ Galba 9. „For eight years he governed the province in a variable and inconsistent manner. At first he was vigorous and energetic and even over severe in punishing offences; for he cut off the hands of a money-lender who carried on his business dishonestly and nailed them to his counter; crucified a man for poisoning his ward, whose property he was to inherit in case of his death; and when the man invoked the law and declared that he was a Roman citizen, Galba, pretending to lighten his punishment by some consolation and honour, ordered that a cross much higher than the rest and painted white be set up, and the man transferred to it” (Suetonius, *Lives of the Twelve Caesars, Servius Sulpicius Galba*, transl. H.M. Bird, Kent 1997, s. 286–287).

⁵ Ukrzyżowanie (*crucifixio*) stosowano przede wszystkim wobec niewolników, cudzoziemców, a obywatel o niższym statusie społecznym mógł być w ten sposób ukarany za bandytyzm, piractwo, dezercję, zgwałcenie czy rozruchy uliczne. Kara była znana i stosowana w świecie starożytnym, szczególnie w despotiach wschodnich. Również kary polegające na pozbawianiu skazanego poszczególnych części jego ciała były przewidziane w Kodeksie Hammurabiego. Sankcję karną pozbawienia ręki (§ 195, 218, 226, 253), wykluczenia oka (§ 193), odcięcia ucha (§ 282) czy ucięcia języka (§ 192) stosowano w starożytnej Mezopotamii. W Torze zaś znane były też kary polegające chociażby na ucięciu ręki (Pwt 25, 11–12: „Jeśli się bić będą mężczyźni, mężczyzna i jego brat, i zbliży się żona jednego z nich i – chcąc wyrwać męża z rąk bijącego – wyciągnie rękę i chwyci go za części wstydlive, odetniesz jej rękę, nie będzie twe oko litości”). Sankcje polegające na pozbawianiu skazanego poszczególnych części jego ciała stosowano jeszcze w okresie istnienia państwa Sasanidów perskich. Zob. M. Jońca, *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013, s. 329; P. Niczyporuk, *Kilka uwag o karze mutylacyjnej...*, s. 105.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

do kategorii *ingenui*, lecz był jedynie wyzwolencem. Ponadto skazany na ukrzyżowanie dopuścił się zabójstwa, czyli czynu zagrożonego najwyższą sankcją karną. Wykonanie obu kar jednocześnie może budzić pewne wątpliwości. Niewątpliwie obie sankcje karne zastosowane przez późniejszego cesarza Galbę miały wspólny, wschodni rodowód⁶ i służyły pohańbieniu skazanego. Słuszne byłoby zatem ich orzeczenie wobec ludzi znajdujących się na samym dole drabiny społecznej. Być może obaj skazańcy mieli jakiś wschodni rodowód i dlatego namiestnik prowincji zdecydował się na taką właśnie sankcję karną. Taką ewentualność można brać pod uwagę, mając na względzie położenie prowincji Hiszpania Tarrakońska zarządzanej przez Galbę. Wielu niewolników w hiszpańskich prowincjach rzymskich wczesnego Cesarstwa pochodziło z Afryki oraz Asia Minor⁷. Jednakże ze względu na fragmentaryczność materiału źródłowego owa koncepcja musi pozostać jedynie hipotezą.

W relacji historyka jednakże nie został wskazany status społeczny osoby, która poniosła karę obcięcia (odrabiania) rąk. Powstają więc pytania, dlaczego została zastosowana wobec bankiera i jakie miejsce zajmował on w hierarchii społecznej w starożytnym Rzymie.

Ponieważ starożytni Rzymianie znali i stosowali szeroki wachlarz bardzo dotkliwych form kar mutylacyjnych, często połączonych z poniżeniem skazanego, orzekanych wobec niższych warstw społecznych i niewolników, wydaje się, że zastosowana przez Galbę kara mutylacyjna również mogła mieć podobny wydźwięk społeczny.

W okresie schyłku republiki rzymskiej oraz początku pryncypatu handel oraz działalność finansowa stanowiły istotne źródła dochodów elit społecznych. Także działalność bankierska przynosiła korzyści wyższym warstwom społeczeństwa. Jednakże osoba wysokiego stanu nie prowadziła interesów handlowych czy bankowych osobiście, lecz za pośrednictwem niewolników, wyzwolenców, klientów czy innych stronników, określanych mianem *amici*⁸.

W szeroko rozumianej działalności gospodarczej wykorzystywano przede wszystkim pracę i umiejętności niewolników w zakresie zarządzania majątkiem i administrowania finansami. To *servi* często kierowali placówkami handlowymi, jak również występowali w roli nadzorców nad kapitałem właściciela. Niewolnicy odgrywali więc istotną rolę w organizowaniu i prowadzeniu działalności gospodarczej⁹ i byli bardzo użyteczni z uwagi na stworzenie wierzycielom prawnych mechanizmów skutecznego dochodzenia roszczeń bezpośrednio od ich panów. Ponadto *servi* posiadali zdolność do dokonywania czynności prowadzących do

⁶ Szerzej na ten temat: R. Taubenschlag, *Rzymskie prawo prywatne na tle praw antycznych*, Warszawa 1955, s. 13. Por. T. Maciejewski, *Historia powszechna ustroju i prawa*, Warszawa 2007, s. 62–65; K. Sójka-Zielińska, *Drogi i bezdroża prawa*, Wrocław 2000, s. 18; D.H. Müller, *Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältnis zur Mosaischen Gesetzgebung, sowie zu den XII Tafeln*, Wien 1903, s. 146 i n.; R. Westbrook, *Studies in Biblical and Cuneiform Law*, Paris 1988, s. 39–126; L. Fijałkowska, *O przydatności mediewistyki prawniczej dla studiów nad historią prawa starożytnego Bliskiego Wschodu*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2009, nr 12, s. 46; D. Nowicka, S. Nowicki, *Prawo boskie i prawo ludzkie. Sądownictwo starożytnego Izraela na tle praktyki mezopotamskiej*, „Scripta Biblica et Orientalia” 2009, nr 1, s. 161, n. 34; K.D. Ryś, *Historia kary śmierci do końca I połowy XX wieku. Wybrane zagadnienia*, „Kortowski Przegląd Prawniczy” 2012, nr 1, s. 68; W. Kamacewicz, *Instytucja kary śmierci od starożytności po średniowiecze – wybrane kraje i kodyfikacje*, „Kortowski Przegląd Prawniczy” 2017, nr 2, s. 68; M. Jońca, *op. cit.*, s. 329.

⁷ J. Mangas Manjarrés, *Esclavos y libertos en la España romana*, Salamanca 1971, s. 181 i n.; S.J. Keay, *Roman Spain*, California 1988, s. 98.

⁸ J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, Warszawa 2000, s. 16.

⁹ M. Pawlak, *Niewolnicy prywatni w rzymskiej Afryce w okresie wczesnego Cesarstwa*, Wrocław 2002, s. 55 i n.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

przysporzeń majątkowych na rzecz majątku ich zwierzchnika familijnego¹⁰. To uwierzytelniało osoby działające w cudzym imieniu i dawało gwarancję bezpiecznego obrotu¹¹.

Przedstawioną powyżej koncepcję, w myśl której osoby z niższych warstw społecznych były zaangażowane w działalność bankierską w ramach *mensae nummulariae*, ilustruje fragment autorstwa Scaewoli z jego *Digestów*.

D. 14, 3, 20 (Scaevola libro quinto digestorium): *Lucius Titius mensae nummulariae quam exercebat habuit libertum praepositum: is Gaius Seio cavit in haec verba: 'Octavius Terminalis rem agens Octavii Felicis Domitio Felici salutem. habes penes mensam patroni mei denarios mille, quos denarios vobis numerare debebo pridie kalendas Maias'. quaesitum est, Lucio Titio defuncto sine herede bonis eius venditis an ex epistula iure conveniri Terminalis possit. respondit nec iure his verbis obligatum nec aequitatem conveniendi eum superesse, cum id institoris officio ad fidem mensae protestandam scripsisset*¹².

Ukazany przez jurystę stan faktyczny opisuje strukturę organizacyjną kantoru bankierskiego. Na dole drabiny w *mensa nummularia* znajdował się wyzwoleniec, który faktycznie prowadził operacje bankierskie. Nad nim w strukturze organizacyjnej znajdował się jego patron, któremu – jak wynika z treści przytoczonego źródła – podporządkowani byli też inni *nummularii*, pełniący rolę *institutores*. W ramach omawianego stanu faktycznego możemy wskazać na wyzwolenca działającego jako *exercitor*, czyli osobę prowadzącą we własnym imieniu i na własne ryzyko działalność finansową¹³. Skoro *libertinus* kierował *mensa nummularia*, to niewątpliwie w strukturze organizacyjnej kantoru bankierskiego występowali również niewolnicy, którzy w jego imieniu faktycznie prowadzili operacje bankierskie. Znałe były także przypadki posługiwania się przez bankierów pomocą *servorum petulantium*, którzy chodzili za opornym dłużnikiem w celu zmuszenia go do zwrotu wierzytelności¹⁴.

Jest poświadczony w źródłach, że niewolnicy w rzymskiej Afryce w okresie wczesnego Cesarstwa, a z tego okresu właśnie pochodzi analizowany fragment *Vitae Galbae* Swetoniusza, mogli pełnić różne funkcje urzędowe i administracyjne, zarządzać majątkiem czy nawet biurem celnym¹⁵. Ulegali oni romanizacji, która dotyczyła nie tylko zewnętrznego wyglądu i języka, lecz także w znacznej mierze obyczajów i wierzeń. Często ten proces był tak daleko posunięty, że trudno było odróżnić niewolnika od osoby wolnej (*difficile dignosci potest liber homo a servo*)¹⁶, co stwarzało możliwość pomyłki w obrocie handlowym czy nawet społeczno-politycznym¹⁷. Ponadto skoro nagrodą w postaci uzyskania wolności może

¹⁰ J. Andreau, *La vie financière...*, s. 19.

¹¹ J. Krzynówek, *op. cit.*, s. 18.

¹² D. 14, 3, 20 (Scaevola, *Digest*, Book V): „Lucius Titius had a freedman appointed to take charge of a money-broker's table, which he was conducting; and the said freedman gave an obligation to Gaius Seius in these words: 'Octavius Terminalis transacting the business of Octavius Felix to Domitius Felis, Greeting. You have a thousand *denarii* in the bank of my patron, which I shall be bound to pay you the day before the *Kalends* of May'. The question arose whether Lucius Titius having died without an heir, and his property having been sold, Terminalis could lawfully be sued on account of this letter? The answer was that he was not legally bound by these words, nor was there any ground of equity on which he could be sued; as he wrote this in the performance of his duty as a business agent, for the purpose of maintaining the credit of the bank” (*The Digest or Pandects of Justinian*, transl. S.P. Scott, Cincinnati 1932).

¹³ A. Bürge, *op. cit.*, s. 472.

¹⁴ J. Krzynówek, *op. cit.*, s. 185.

¹⁵ M. Pawlak, *op. cit.*, s. 56.

¹⁶ D. 18, 1, 5.

¹⁷ B. Łapicki, *Poglądy prawne niewolników i proletariuszy rzymskich*, Łódź 1955, s. 125.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

być staranna praca na rzecz swego pana¹⁸, to wykorzystanie swych umiejętności fachowych oferowało niewolnikom osiągnięcie wyższego statusu społecznego, na który wielu z nich pracowało przez większość życia.

O konieczności udziału niewolników w operacjach przeprowadzanych w *mensa nummularia* może świadczyć specyfika działalności świadczonej przez *nummularii*. Wypowiedź Swetoniusza (Galba 9) odnośnie do czynności wykonywanych przez osobę zajmującą się działalnością bankierską może budzić również pewne wątpliwości interpretacyjne. Niewątpliwie ukarany przez Galbę *nummularius* prowadził operacje w ramach *mensae nummulariae*. W polskim przekładzie dzieła Swetoniusza czytamy, że „bankier nieuczciwie zmieniał pieniądze”¹⁹ i za to właśnie poniósł surową karę obcięcia rąk. W leksykonach i słownikach encyklopedycznych kładzie się nacisk na właśnie takie tłumaczenie terminu *verso*²⁰, który miał związek z podstawową działalnością *nummularii*.

D. 46, 3, 39 (*Africanus libro octavo quaestionum*): *Si, soluturus pecuniam tibi, iussu tuo signatam eam apud nummularium, quoad probaretur, deposuerim...*²¹

Jurysta analizował przypadek złożenia u bankiera pieniędzy celem ich sprawdzenia. W źródłach jurydycznych i w rzymskiej literaturze nieprawniczej tę kategorię bankierów ukazywano poprzez ich szczególne obowiązki w zakresie kontroli jakości monety i jej wymiany²². *Nummularii* prowadzili w sposób profesjonalny swoje operacje na *Forum* lub w innym miejscu publicznym²³. *Mensae nummulariae* były usytuowane w pobliżu świątyń, do których pielgrzymowali ich potencjalni klienci, a także w innych ogólnodostępnych miejscach ze względu na specyfikę ich działalności bankierskiej.

Nummularii badali szlachetność metalu, z którego były wykonane monety oraz ustaliły wartości wybitych monet złotych i srebrnych²⁴. Trudnili się także zamianą monet wysokowartościowych w monety o mniejszej wartości, tzn. zamianą złota na srebro bądź na brąz. Ich głównym zajęciem, poza kontrolą jakości, była wymiana pieniędzy znajdujących się w obiegu²⁵. Przy swoich czynnościach menniczo-probierczych posługiwali się wykwalifikowanym personelem rekrutującym się spośród niższych warstw społecznych, głównie niewolników.

¹⁸ Cic. Phil. 8, 11, 32.

¹⁹ Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty cesarów*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 273.

²⁰ F. Bobrowski, *Słownik łacińsko-polski = Lexicon latino-polonicum*, vol. 2, Wilno 1822, szp. 1911; T. Dydyński, *Słownik łacińsko-polski do źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1890, s. 716.

²¹ D. 46, 3, 39 (*Africanus, Questions, Book VIII*): „If, being desirous of paying the money, I deposit it by your direction with an assayer to be tested...” (*The Digest or Pandects...*).

²² Petr., *Sat.* 56, 3; Marc., *Epigr.* 12, 57, 7; Suet., *Vita divi Augusti* 4, 4; Apul., *Met.* 4, 9, 5; Apul., *Met.* 10, 9, 3. Por. P. Niczyporuk, *Bankierzy publiczni w źródłach prawa rzymskiego*, „Zeszyty Prawnicze” 2014, nr 14, s. 127 i n.

²³ Zob. P. Niczyporuk, *Bankierzy i operacje bankierskie...*, s. 37 i n.

²⁴ D. 2, 13, 9, 2; D. 2, 14, 47, 1; D. 14, 3, 20; D. 16, 3, 7, 2; Suet., *Vita divi Augusti* 4, 4. G. Manna (*Degli argentarii in diritto romano*, Lanciano 1886, s. 20 [= „AG” 1886, vol. 37, s. 20 i n.]) twierdził, że *nummularii* pierwotnie zajmowali się wymianą pieniędzy. Zwrócił na to uwagę C. Ferrini w recenzji tej pracy ([w:] *Opere di Contardo Ferrini*, vol. 3: *Studi vari di diritto romano e moderno (sulle obbligazioni, sul Negozio giuridico, sulle Presunzioni)*, Milano 1929, s. 497). Por. Laum, *Banken*, „RE” 1924, Supplementband IV, szp. 72; Ch. Gabrielli, *Moneta e fi nanza in età repubblicana*, Roma 2012, s. 100.

²⁵ Zob. M. Grant, *The pattern of coinage in the early Principate*, [w:] *Essays in Roman Coinage Presented to Harold Mattingly*, Oxford 1956, s. 102–112.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Profesjonalne badanie jakości monety wymagało wielu czynności specjalistycznych. *Nummularii* musieli wykorzystywać swoje umiejętności fachowe zwłaszcza przy sprawdzaniu srebra na podstawie jego dźwięku. Przed *mensa nummularia* ustawiano stoliki, na których układano, w uporządkowanych stosach, różne rodzaje monet i przyciągano klientów nawoływaniem i brzękiem monet. Ten zabieg miał na celu przekonanie przechodniów, że w tym miejscu profesjonalnie zostanie przebadany pieniądź²⁶. Srebrny bilon wielokrotnie rzucono o ziemię lub o kawałek marmuru. Ale oprócz słuchu również inne zmysły – wzrok, dotyk, węch – brały udział w tym zewnętrznym badaniu materiału²⁷. W ten sposób upewniano się, czy moneta nie była wypełniona innymi substancjami, co w efekcie mogłoby wpływać na jej wartość. Oceniano również wymiary i rodzaj monety poprzez porównywanie jej do wzorców innych monet bądź ich próbek. Możliwe było sprawdzenie, czy moneta została wybita przez odpowiedni organ²⁸. Do dokonania tych działań wykorzystywano niewolników posiadających potrzebne kwalifikacje.

W celu określenia wartości monet, zwłaszcza złotych, *nummularii* używali kamieni probierczych²⁹. Na ich stolikach znajdowało się więc wiele przyrządów, takich jak chociażby *trutina* – waga dwuszałowa służąca do ważenia monet³⁰. Waga monety pozwalała ocenić, czy nie była ona zużyta bądź zeskrobana, w związku z czym mogła stracić na gramaturze³¹. Procedury stosowane w celu zbadania autentyczności pieniądza po złożeniu ich u probiercy (*nummularius*) były dość skomplikowane. Monety sprawdzane za pomocą wzroku, dotyku i słuchu kładziono na wagę w celu zweryfikowania zgodności z wzorcowym odważnikiem, a na koniec liczono. Przy tej ostatniej czynności posługiwano się tabliczką wyposażoną w szereg jednakowych okrągłych otworów przeznaczonych do umieszczania w nich monet, powszechnie nazywanej *abaco*³². Badania miały na celu upewnienie się, że sprawdzany pieniądź miał właściwą wagę i był wykonany z dobrego stopu, co świadczyło o jego autentyczności. Po dokonanej próbie opieczętowywano sakiewkę ze sprawdzonymi monetami za pomocą „karty” z kości lub kości słoniowej, nazywanej *tessera nummularia*³³. Stanowiła ona zabezpieczenie przebadanych pieniędzy przed ewentualną podmianą lub kradzieżą.

Tesserae nummulariae to prostokątne etykiety wykonane z kości, najczęściej słoniowej, z napisami na wszystkich czterech bokach³⁴. Były one używane w *mensa nummularia*

²⁶ Mart., *Epigr.* 12, 57, 7. Zob. także: J. Andreau, *La vie financière...*, s. 475 i n.

²⁷ Epict., *Entr.* 1, 20, 8–9.

²⁸ P. Niczyporuk, A. Talecka, *'Nummularii' jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie*, [w:] *Psucie pieniądza w Europie Środkowo-Wschodniej od antyku po czasy współczesne. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2006, s. 23–30.

²⁹ Teocr. *Idyll.* 12, 36–37; Plin. *Hist. Nat.* 33, 126. Zob. także: R. Bogaert, *L'essai des monnaies dans l'Antiquité*, « RBN » 1976, n° 122, s. 5 i n.; S. Balbini De Caro, *La banca a Roma*, Roma 1989, s. 46.

³⁰ CIL. VI, 9706. Zob. także: E. Bernareggi, *Familia monetalis*, « NAC » 1974, n° 3, s. 181, n. 14; S. Balbini De Caro, *op. cit.*, s. 46 i n.

³¹ A. Gara, *Posdiagraphomena e circolazione monetaria*, Milan 1976, s. 15–124; J. Andreau, *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge 2004, s. 36 wraz z cytowaną tam literaturą.

³² S. Balbini De Caro, *op. cit.*, s. 46.

³³ Duże ich ilości odkryto podczas prac archeologicznych. Zob. F.M. Heichel, *Storia economica del modo antico*, Bari 1972, s. 1014; J. Andreau, *La vie financière...*, s. 486 i n.; S. Balbini De Caro, *op. cit.*, s. 52.

³⁴ O *tesserae nummulariae* zob. M. Cary, *Tesserae gladiatoriae sive nummulariae*, “Journal of Roman Studies” 1923, vol. 13(1–2), s. 110–113; E. Diehl, *Altlateinische Inschriften*, Berlin 1964, s. 83; F. Beyer, *Geldpolitik in der Römischen Kaiserzeit. Von der Währungsreform des Augustus bis Septimius Severus*, Wiesbaden 1995, s. 58; M. Giovagnoli, IV, 4. *Tessera nummularia*, [w:] *Terme di Diocleziano. La collezione epigrafica*, eds. R. Friggeri, M.G. Granino Cecere, G.L. Gregori, Milan 2012, s. 205; P. Calabria, F. Di Jorio, *Una tessera*

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

do poświadczenia kwoty lub jakości monet w woreczku z pieniędzmi³⁵. Miały dość standardowy kształt³⁶. *Tesserae nummulariae* miały zaokrągloną główkę i zostały wyposażone w otwór w swej górnej części. Służył on bankierom do przymocowania karty do torby z pieniędzmi za pomocą liny. *Tesserae nummulariae* zawierały na każdym z czterech boków podstawowe informacje, które umożliwiały identyfikację zawartości konkretnej sakiewki. Znajdujemy tam imię niewolnika lub wyzwoleńca, który kontrolował załączoną sumę, imię jego pana lub patrona, słowo *spectavit* lub skrót *spect.* albo *sp.* oraz dzień, miesiąc i wskazanie roku sugerowane przez podanie odpowiedniej pary konsularnej³⁷. Na większości zachowanych *tesserarum nummulariarum* pochodzących z lat 96 p.n.e. – 88 n.e. mamy podobną czy wręcz identyczną treść napisów³⁸. Zawartość *tesserae nummulariae* może być wskazówką, że czynności probierczych dokonywali niewolnicy i to oni posiadali faktyczną wiedzę o zawartości kontrolowanych sakiewek. Z dużą dozą pewności można stwierdzić, że przy okazji działań kontrolnych ci właśnie *servi* mogli dokonać nadużyć czy wręcz czynów karalnych. To właśnie ten wykwalifikowany personel przeprowadzał weryfikację pieniędzy składanych w *mensa nummularia*. Wszelkich nieprawidłowości oraz czynów przestępczych mogli więc dopuszczać się niewolnicy, sprawdzając monety i dokonując czynności kontrolno-probierczych. Za te czyny musieli ponosić adekwatne kary.

Kara mutylacyjna obcięta członków (odrabiania rąk) zastosowana wobec osoby nieuczciwie zmieniającej pieniądze wraz z dodatkowym pohańbieniem w postaci ich przybicia do stołu, przy którym owa działalność o charakterze bankierskim była prowadzona, była adekwatna jedynie wobec osoby z niższych warstw społecznych. Owo trwałe naruszenie integralności cielesnej niewolnika może uzasadniać tak surową sankcję karną. Odrabianie rąk i ich przybicie do *mensae* miało przynieść skutek odstrasżający i oddać charakter czynu, którego dopuściła się osoba nieuczciwie zmieniająca pieniądze. Niewolnik miał więc ponieść zasłużoną i adekwatną karę, natomiast sankcja zastosowana przez cesarza Galbę mogła być tą właśnie, skierowaną bezpośrednio wobec osoby, która to nieuczciwie zmieniała pieniądze.

---

nummularia dal Palatino in Roma, [w:] *Preatti del I Workshop Internazionale di Numismatica. Numismatica e archeologia. Monete, stratigrafie, contesti: dati a confronto*, ed. G. Pardini, Rome 2011, s. 2–14; K. Butcher, M. Ponting, *The Metallurgy of Roman Silver Coinage: From the Reform of Nero to the Reform of Trajan*, Cambridge 2014, s. 69; A. Buonopane, *Tesserae nummulariae da Modena e dal territorio*, [w:] *Mutina splendidissima. La città romana e la sua eredità*, eds. L. Malnati, S. Pellegrini, F. Piccinini, Rome 2017, s. 219–220.

³⁵ R. Herzog, *Nummularius*, „RE“ 1937, Nr. 17-2, coll. 1415–1455; F. Serrao, *Impresa e responsabilità a Roma nell'età commerciale*, Pisa 1989, s. 27; J. Andreau, *La vie financière...*, s. 501; A. Petrucci, *'Mensam exercere'*. *Studi sull'impresa finanziaria...*, s. 267, n. 50.

³⁶ R. Herzog, *Aus der Geschichte des Bankwesens im Altertum. Tesserae nummulariae*, Giessen 1919, s. 19.

³⁷ J. Andreau, *Deux tessères nummulaires inédites*, « *Revue Numismatique* » 2001, n° 157, s. 329–336.

³⁸ Por. F. Di Jorio, *Una tessera nummularia dal Palatino in Roma*, [w:] *Numismatica e archeologia. Monete, stratigrafie, contesti: dati a confronto. Workshop Internazionale di Numismatica*, eds. G. Pardini, N. Parise, F. Marani, Rome 2018, s. 158–168; A. Buonopane, *Una tessera nummularia inedita in un manoscritto di Francesco Bianchini (1662–1729)*, [w:] *Litterae magicae. Studies in Honour of Roger S.O. Tomlin*, vol. 2, Zaragoza 2019, s. 103–108; R. Martín-Hernández, *More than a Logos. The Ιωεπβηθ Logos in Context*, [w:] *Litteraemagicae...*, s. 187–210.

BIBLIOGRAFIA

TLUMACZENIA ŹRÓDEŁ

- Suetonius, *Lives of the Twelve Caesars, Servius Sulpicius Galba*, transl. H.M. Bird, Kent 1997.
Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty cesarów*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
The Digest or Pandects of Justinian, transl. S.P. Scott, Cincinnati 1932.

LITERATURA

- Alföldi G., *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, Poznań 1998.
Andreau J., *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge 2004.
Andreau J., *Deux tessères nummulaires inédites*, « Revue Numismatique » 2001, n° 157.
Andreau J., *Financiers de l'aristocratie à la fin de la République romaine*, [w:] *Le dernier siècle de la République romaine et l'époque augustéenne*, Strasbourg 1978.
Andreau J., *La vie financière dans le monde romain. Les métiers des maniers d'argent (IV e siècle au J.C. – III e siècle ap. J.C.)*, Roma 1987.
Andreau J., *Les comtes bancaires en nature*, « Index » 1987, n° 15.
Balbini De Caro S., *La banca a Roma*, Roma 1989.
Bernareggi E., *Familia monetalis*, « NAC » 1974, n° 3.
Beyer F., *Geldpolitik in der Römischen Kaiserzeit. Von der Währungsreform des Augustus bis Septimius Severus*, Wiesbaden 1995.
Bobrowski F., *Słownik łacińsko-polski = Lexicon latino-polonicum*, vol. 2, Wilno 1822.
Bogaert R., *L'essai des monnaies dans l'Antiquité*, « RBN » 1976, n° 122.
Buonopane A., *Tesserae nummulariae da Modena e dal territorio*, [w:] *Mutina splendidissima. La città romana e la sua eredità*, eds. L. Malnati, S. Pellegrini, F. Piccinini, Rome 2017.
Buonopane A., *Una tessera nummularia inedita in un manoscritto di Francesco Bianchini (1662–1729)*, [w:] *Litterae magicae. Studies in Honour of Roger S.O. Tomlin*, vol. 2, Zaragoza 2019.
Butcher K., Ponting M., *The Metallurgy of Roman Silver Coinage: From the Reform of Nero to the Reform of Trajan*, Cambridge 2014.
Bürge A., *Fiktion und Wirklichkeit: Soziale und rechtliche Strukturen des römischen Bankwesens*, „ZSS“ 1987, Nr. 104.
Calabria P., Di Jorio F., *Una tessera nummularia dal Palatino in Roma*, [w:] *Preatti del I Workshop Internazionale di Numismatica. Numismatica e archeologia. Monete, stratigrafie, contesti: dati a confronto*, ed. G. Pardini, Rome 2011.
Cary M., *Tesserae gladiatoriae sive nummulariae*, “Journal of Roman Studies” 1923, vol. 13(1–2).
Chico R.H., *Función y origen de los 'Argentarii'*, “Anuario de Estudios Sociales y Jurídicos” 1977, no. 6.
Di Jorio F., *Una tessera nummularia dal Palatino in Roma*, [w:] *Numismatica e archeologia. Monete, stratigrafie, contesti: dati a confronto. Workshop Internazionale di Numismatica*, eds. G. Pardini, N. Parise, F. Marani, Rome 2018.
Diehl E., *Altlateinische Inschriften*, Berlin 1964.
Dydyński T., *Słownik łacińsko-polski do źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1890.
Ferrini C., rec. [w:] *Opere di Contardo Ferrini*, vol. 3: *Studi vari di diritto romano e moderno (sulle Obbligazioni, sul Negozio giuridico, sulle Presunzioni)*, Milano 1929.
Fijałkowska L., *O przydatności mediewistyki prawniczej dla studiów nad historią prawa starożytnego Bliskiego Wschodu*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2009, nr 12.
Gabrielli Ch., *Moneta e fi nanza in età repubblicana*, Roma 2012.
Gara A., *Posdiagrahomena e circolazione monetaria*, Milan 1976.
Giovagnoli M., IV, 4. *Tessera nummularia*, [w:] *Terme di Diocleziano. La collezione epigrafica*, eds. R. Friggeri, M.G. Granino Cecere, G.L. Gregori, Milan 2012.
Grant M., *The pattern of coinage in the early Principate*, [w:] *Essays in Roman Coinage Presented to Harold Mattingly*, Oxford 1956.
Heichelm F.M., *Storia economica del modo antico*, Bari 1972.
Herzog R., *Aus der Geschichte des Bankwesens im Altertum. Tesserae nummulariae*, Giessen 1919.
Herzog R., *Nummularius*, „RE“ 1937, Nr. 17-2.
Jońca M., *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013.
Kamacewicz W., *Instytucja kary śmierci od starożytności po średniowiecze – wybrane kraje i kodyfikacje*, „Kortowski Przegląd Prawniczy” 2017, nr 2.
Keay S.J., *Roman Spain*, California 1988.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

---

- Krzynówek J., *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, Warszawa 2000.
- Laum, *Banken*, „RE“ 1924, Supplementband IV.
- Łapicki B., *Poglądy prawne niewolników i proletariuszy rzymskich*, Łódź 1955.
- Maciejewski T., *Historia powszechna ustroju i prawa*, Warszawa 2007.
- Mangas Manjarrés J., *Esclavos y libertos en la España romana*, Salamanca 1971.
- Manna G., *Degli argentarii in diritto romano*, Lanciano 1886.
- Martín-Hernández R., *More than a Logos. The Ιωερβηθ Logos in Context*, [w:] *Litterae magicae. Studies in Honour of Roger S.O. Tomlin*, vol. 2, Zaragoza 2019.
- Maselli G., *'Argentaria'. Banche e banchieri nella Roma repubblicana. Organizzazione prosopografia terminologia*, Bari 1986.
- Müller D.H., *Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältnis zur Mosaischen Gesetzgebung, sowie zu den XII Tafeln*, Wien 1903.
- Niczyporuk P., *Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie*, Białystok 2013.
- Niczyporuk P., *Bankierzy publiczni w źródłach prawa rzymskiego*, „Zeszyty Prawnicze” 2014, nr 14.
- Niczyporuk P., *Kilka uwag o karze mutylacyjnej wykonanej wobec rzymskiego bankiera (na marginesie Vita Galbae 9)*, „Zeszyty Prawnicze” 2019, nr 19.1.
- Niczyporuk P., Talecka A., *'Nummularii' jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie*, [w:] *Psucie pieniądza w Europie Środkowo-Wschodniej od antyku po czasy współczesne. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2006.
- Niczyporuk P., Talecka A., *Rzymska antyczna bankowość wspólnym dziedzictwem Europy*, [w:] *Pieniądz – symbol – władza – wojna – wspólne dziedzictwo Europy. Białoruś – Estonia – Litwa – Łotwa – Polska – Rosja – Rumunia – Słowacja – Ukraina. Studia i materiały*, red. K. Filipow, Augustów–Warszawa 2010.
- Nowicka D., Nowicki S., *Prawo boskie i prawo ludzkie. Sądownictwo starożytnego Izraela na tle praktyki mezopotamskiej*, „Scripta Biblica et Orientalia” 2009, nr 1.
- Pawlak M., *Niewolnicy prywatni w rzymskiej Afryce w okresie wczesnego Cesarstwa*, Wrocław 2002.
- Peñalver Rodríguez M.A., *La banca en Roma*, [w:] *Estudios en Homenaje al Profesor Juan Iglesias*, eds. J. Roset Esteve, J. Iglesias Santos, vol. 3, Madrid 1988.
- Petrucci A., *'Mensam exercere'. Studi sull'impresa finanziaria romana (II sec. a. C. – età del III sec. d.C.)*, Napoli 1991.
- Petrucci A., *Qualche riflessione sulla possibile configurazione di un 'diritto bancario' romano nell'età commerciale (età del III secolo a.C. – età del III secolo d.C.)*, „Studi Senesi” 2005, n° 15.
- Ryś K.D., *Historia kary śmierci do końca I połowy XX wieku. Wybrane zagadnienia*, „Kortowski Przegląd Prawniczy” 2012, nr 1.
- Serrao F., *Impresa e responsabilità a Roma nell'età commerciale*, Pisa 1989.
- Sójka-Zielińska K., *Drogi i bezdroża prawa*, Wrocław 2000.
- Taubenschlag R., *Rzymskie prawo prywatne na tle praw antycznych*, Warszawa 1955.
- Westbrook R., *Studies in Biblical and Cuneiform Law*, Paris 1988.